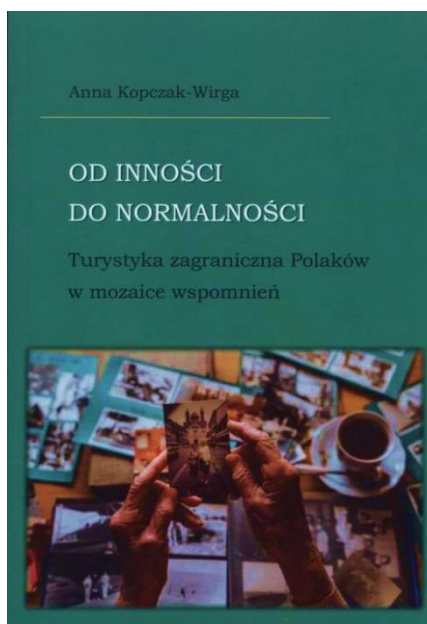

Recenzja

Od inności do normalności. Turystyka zagraniczna Polaków w mozaice wspomnień**Paweł Plichta**

pawel.plichta@uj.edu.pl

Uniwersytet Jagielloński

Autor: Anna Kopczak-Wirga

Wydawca: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole

Seria: Studia i Monografie nr 652

Rok wydania: 2018

Liczba stron: 290

ISBN 978-83-7395-830-2

ISSN: 1233-6408

„Podróż [...] nie zaczyna się w momencie, kiedy wyruszamy w drogę, i nie kończy, kiedy dotarliśmy do mety. W rzeczywistości zaczyna się dużo wcześniej i praktycznie nie kończy się nigdy, bo taśma pamięci kręci się w nas dalej, mimo że fizycznie dawno już nie ruszamy się z miejsca” [Kapuściński 2006, s. 79]. Ten fragment *Podróży z Herodotem* otwiera publikację poświęconą wspomnieniom Polaków z turystycznych wyjazdów zagranicznych w dwóch okresach: Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) i po transformacji w warunkach demokratycznej III Rzeczypospolitej Polskiej. Ryszard Kapuściński (1932-2007) w sobie właściwym stylu wyraził trójetapowość każdej wyprawy, która w badaniach tej aktywności człowieka (*homo viator*) została ujęta przez Marca Boyera [1973] jako podróż wyobrażona, podróż przeżywana i podróż przedłużona. Wielu – za Krzysztofem Przecławskim [1997] również polskich uczonych¹ stosowało ten model, eksplorując zakresiony przez siebie problem badawczy. W recenzowanej pracy Anna Kopczak-Wirga, badając konstrukcję wspomnień z podróży, skoncentrowała się na trzeciej fazie modelu Boyera, korespondującej

¹ Por. m.in. Banaszkiewicz 2012b; 2012c; Owsianowska 2014; Klimczyk, Zwolińska 2017; Borkowski 2019; Buczkowska-Gołąbek, Herbiak 2019; Duda 2020.

z opowieściami postturystycznymi (*post-tour narrative*) Edwarda M. Brunera [s. 83-84²]. Ten zabieg Badaczki zwrócił uwagę autora niniejszej recenzji.

Wspomnienia z podróży – niezależnie od jej formy i od czasu, jaki upłynął od samego doświadczenia – to pasjonujący teren eksploracji dla badaczy różnych dyscyplin. W literaturze przedmiotu można wskazać egzemplifikacje takich prób [por. Zare 2019], opartych zarówno na spisanych przez wojażerów tradycyjnych, tj. drukowanych tekstach [por. np. Plichta 2020, 2017a, 2017b, 2016a, 2016b; Wiech 2017; Walęciuk-Dejneka 2016; Filipowska 2012; Hesp 2010; Zabawa 2009], nowych formach komunikacji wrażeń i wspomnień [por. np. Gaižutytė-Filipavičienė 2020; Plichta 2018; Morozova 2016; Korbiel 2016; Szczepkowska 2013; Koturbasz 2009], jak i wywiadach [por. np. Marschall 2015]. W tym obszarze poszukiwań naukowych mieszczą się również analizy – głównie choć nie tylko semiotyczne – artefaktów pomocnych w zapamiętywaniu doświadczeń z podróży, czyli oprócz fotografii i filmów, także souvenirów, pamiątek, bibelotów [por. Aini, Hayatunnufus 2019; Sthapit, Björk 2019; Niemczyńska 2019; Klimczyk, Zwolińska 2017; Banaszkiewicz, Wiącek 2015].

Książka doktor Anny Kopczak-Wirgi, obecnie adiunkt w Instytucie Nauk Pedagogicznych na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Opolskiego, pt. *Od inności do normalności. Turystyka zagraniczna Polaków w mozaice wspomnień*, będąca przedmiotem tej recenzji, została opublikowana w 2018 roku przez Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego jako kolejny tom (nr 652) serii „Studia i Monografie”.

Autorka „monografii socjologicznej”, przeprowadzając wywiady z wojażerami, zaproponowała analizę usłyszanych czy zarejestrowanych opowieści z punktu widzenia konkretnych osób. Taka perspektywa decyduje o dużej wartości procesu badawczego, którego zwieńczeniem jest recenzowana publikacja. Ważną cezurę w badaniach stanowi 1989 rok. Tłem dla owych relacji wspomnieniowych stały się bowiem informacje o warunkach społeczno-politycznych Polski Ludowej, pierwszych latach transformacji ustrojowej w Europie Środkowo-Wschodniej oraz porównania ze współczesnymi doświadczeniami turystycznymi, zwłaszcza po przystąpieniu Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej w 2004 roku oraz do układu z Schengen w 2007 roku.

Monografię otwiera zwięzłe i rzeczowe wprowadzenie zatytułowane „Żywa pamięć o minionych podróżach” [s. 9-12]. Anna Kopczak-Wirga wskazuje w nim, że interesuje ją „świat wspomnień dotyczących: motywacji wyjazdów, organizowania podróży, przekraczania granic państwowych, doświadczania innych kultur oraz siebie jako turysty z Polski” [s. 11]. Stosując triangulację podejść metodologicznych, Autorka wybrała do swoich badań metodę wywiadu epizodycznego, w którym pojawiły się elementy wywiadu zarówno narracyjnego, jak i częściowo ustrukturyzowanego. Drugą metodę stanowił wywiad

² Zapis wyłącznie numerów stron oznacza odwołania do recenzowanej pracy.

wspomagany materiałami wizualnymi, czyli fotografiami i pamiątkami przywiezionymi z podróży, o których rozmawiano.

Kolejno na pracę składa się siedem rozdziałów, z których trzy mają charakter teoretyczny, jeden – historyczny a trzy ostatnie – empiryczny. Już w tym miejscu warto zaznaczyć, że o ile struktura pracy jest poprawna, to poznawczy niedosyt pozostawia trzecia jej część, którą zapowiada tytuł książki.

Część teoretyczna została potraktowana precyzyjnie i miejscami niezwykle drobiazgowo. Z jednej strony przywołania kolejnych badaczy i śledzenie ewolucji wiedzy naukowej o turystyce to konsekwencja pracy naukowej, jaką jest recenzowana monografia, z drugiej jednak streszczanie wielu oczywistych kwestii i dobrze znanych prac można było nieco ograniczyć. Być może lepszym rozwiązaniem dla poszerzenia kręgu odbiorców, byłyby rezygnacja z niektórych wątków. Nie jest to jednak zarzut, ale sformułowana myśl do refleksji i ewentualnego wykorzystania w obieraniu strategii narracyjnej przez kolejnych autorów i autorek prac, w tym piszącego te słowa, powtarzających „od Adama i Ewy” rzeczy wielokrotnie omówione i znane – a jednak oczekiwane i/lub wymagane przez recenzentki i recenzentów.

Rozdział pierwszy książki *Od inności do normalności*, zgodnie z tytułem: „Podróż, turystyka i socjologia” [s. 13-26], poświęcono definicji pojęć, wskazaniu ewolucji ich rozumienia i wzajemnym relacjom. Czytelnik dowie się lub przypomni sobie, jakie trudności sprawia już tylko etymologia słowa „turystyka” i jakie są jego związki z cyrklem. Nie zabrakło wzmianki o *grand tour* i kolejnych definicjach turystyki i turysty proponowanych przez autorów dokumentów takich gremiów jak: Organizacja Narodów Zjednoczonych, World Tourism Organization (WTO), Brytyjskiego Towarzystwa Turystycznego. Rozważania dotyczą także: czasu wolnego, różnic między turystyką a podróżą oraz między wyjazdem turystycznym a migracyjnym, Cohenowskiej „bańki środowiskowej”, podróży „bez celu” i podróży „celowych”. W tej części rozważań przywołane zostały stanowiska i prace m.in. Grzegorza Gołębskiego, Władysława Gaworeckiego, Tadeusza Łobożewicza (1935-2002), Krzysztofa Przecławskiego (1927-2014), Krzysztofa Podemskiego. Następnie Autorka zarysowała genezę socjologii turystyki, wskazując na kolejne wiodące zagadnienia w jej obszarze, m.in. przemysł turystyczny, typologie turysty (Erika Cohena), turystyka w kontekście nowoczesności, autentyczności (Deana MacCannella), autentyfikacja (Erika Cohena i Scotta A. Cohena), typy spojrzeń turystycznych oraz mobilność (Johna Urry’ego), performatywność i teatralizacja (Erving Goffmana), teoria aktora-sieci (Brunona Latoura). Również tutaj przywołano polskich nestorów socjologii podróży: Zygmunta Skórzyńskiego (1923-2018), Andrzeja Ziemińskiego (1923-2003), Krzysztofa Przecławskiego, Michała Strzeszewskiego, Marka Zürna, Krzysztofa Podemskiego. Ciekawym i pouczającym jest zamykający ten rozdział epizod z życia i początków kariery antropolożki turystyki Valene Smith – obecnie *profesor emeritus*

California State University w Chico. Zainteresowani szczegółami niech sięgną po książkę *Od inności do normalności*. Przystając na morał i konkluzje Autorki, można jeszcze dodać, że przytoczona opowieść pokazuje, jak ograniczenia dla rozwoju nauki są niekiedy „fundowane” przez ludzi o ograniczonych horyzontach myślenia.

Kontynuację rozważań teoretycznych stanowi drugi rozdział, zatytułowany „Świat doświadczany, świat konstruowany” [s. 27-73]. Autorka tłumaczy na początku wybór dychotomicznej perspektywy z paradygmatem normatywnym i interpretatywnym, wskazując, że dla jej opracowania „to fenomenologia stanowić będzie podstawę ontologiczną i epistemologiczną” [s. 28]. W tym rozdziale również precyzyjnie wyjaśniono, czym jest fenomenologia, jakie są jej starożytne inspiracje i nowożytne początki oraz związki z socjologią. Znacząca część wywodu poświęcona została rozważaniom Alfreda Schütza (1899-1959) głównego reprezentanta socjologii fenomenologicznej. Kolejno zaprezentowano koncepcję doświadczenia w wybranych ujęciach humanistycznych, korzystając z definicji Maartena Jacobsa, ujęcia *Erlebnis* Wilhelma Dilthey’a (1833-1911), a także wywodów Charles’a Morrisa o prywatnym i pospolitym jego wymiarze, Bruce’a Kapferera o podzielności i relacyjności doświadczenia z innymi oraz Rogera D. Abrahamsa o „rozdwójeniu świadomości doświadczenia” i nadzwyczajności niektórych z nich, do których badacz ten zalicza *tourism experience* [s. 44-47]. Doświadczenie turystyczne zostało zanalizowane z odwołaniem do prac i koncepcji odpowiadającym kolejnym fazom naukowego zainteresowania tym fenomenem. Od Daniela J. Boorstina (1914-2004) wiążącego je z aktem konsumpcji, Deana MacCannella z poszukiwaniem autentyczności, Yipinga Li próbującego zestawić różne definicje i ujęcia aż po Natana Uriely’ego, który wskazał na cztery kierunki badań i rozumienia doświadczenia turystycznego. I w tej części przywołane zostały znane koncepcje: odróżnicowania, standaryzacji usług, końca turystyki, wyjazdów łączących pracę z turystyką, spojrzenia turystycznego z jego odmianą: romantyczną, kolektywną, nabożną, antropologiczną, ekologiczną, zapośredniczoną czy wreszcie spojrzeniem widza. Autorka przypomniła ramy interpretacyjne w postrzeganiu świata przez turystów uwarunkowane kulturowo wskazane przez Tima Edensora, czyli: kolonializm, historia, media i wiara. Wraz z przejściem na grunt założeń fenomenologicznych kolejny raz przywołane zostały prace Erika Cohena i jego typologia ról, w której izraelski socjolog wymienia: zorganizowanego turystę masowego, indywidualnego turystę masowego, eksplorera (odkrywcę), turystę „dryfującego”. Również w tym miejscu zreferowana została koncepcja Victora Turnera (1920-1983) dotycząca centrum „tu” (*center*) i centrum „tam” (*center-out-there*), służąca Cohenowi z kolei do wyróżnienia pięciu typów doświadczenia turystycznego: rekreacyjnego, poszukującego odmiany, poszukującego doświadczeń, eksperymentującego, egzystencjalnego. W polemice do tego stanowiska zostali przywołani holenderscy badacze Jaap Lengkeek i Brigit Elands, którzy wykorzystali – znaną już z wcześniejszego fragmentu książki – koncepcję *Lebenswelt*

Alfreda Schütza oraz zjawisko wyobraźni i metafory. W tym ujęciu mowa jest o pięciu trybach doświadczeń: rozrywkowym, zmiany, zaciekawienia, zachwytu i poświęcenia. Australijskie przedsięwzięcie Bruce’a Hayllara i Tony’ego Griffina zaowocowały, ze względu na doświadczenia badanych w dzielnicy The Rock w Sydney, podziałem na turystów: odkrywców, przyglądających się oraz degustatorów. Po omówieniu wyników badań doświadczeń podróżników frachtowcami Gregory’ego Szarycza, Autorka przytoczyła ustalenia Eugenii Wickens badającej brytyjskich turystów w greckim regionie Chalkidiki. Systematyzacja doświadczeń pozwoliła wyróżnić turystów: zainteresowanych lokalną kulturą, poszukujących „hedonistycznych przyjemności”, zorientowanych na romantyczne przeżycia, przybywających do Grecji ze względu na słońce i ciepły klimat, wreszcie powracających w to samo miejsce. Następnie rozważania Autorki koncentrują się wraz z przywołanym Ningiem Wangiem wokół zagadnienia podmiotowości. Kolejny punkt refleksji stanowi zaś jaźń i osobowość. Rekapitulację w tym względzie ułatwiała praca Jana Szczepańskiego, w której wykorzystał on idee Floriana Znanieckiego (1882-1958) i Antoniny Kłoskowskiej (1919-2001) do wskazania komponentów osobowości. Są nimi: kulturowy ideał osobowości, role społeczne, jaźń subiektywna oraz jaźń odzwierciedlona. Konkluzją tych rozważań jest cytat z pracy Jürgena Boltena „moje rozumienie obcego zależy w pierwszej linii od tego, jak ja w tej relacji postrzegam samego siebie” [s. 62]. Jak nietrudno się domyślić, fragment ten stanowi jednocześnie sprawne retorycznie przejście do analizy pojęć „obcy” i „inny”. Georg Simmel (1858-1918), Zygmunt Bauman (1925-2017), William B. Gudykunst (1947-2005), Young Yun Kim, Alfred Schütz, William Isaac Thomas (1863-1947), William Graham Sumner (1840-1910), Erik Cohen, Charles R. Berger (1939-2018), Walter Stephan i Cookie Stephan to badacze, do których koncepcji powróciła Autorka, aby następnie przywołać dwóch innych i paradoksalnie powrócić do „tropu” Simmla, iż „dopiero wyjazd i pierwszy kontakt z «innym» sprawiają, że staje się on «obcym», czyli zaczyna istnieć w naszej świadomości” [s. 68]. Wcześniej jednak przytoczona została kolejna typologia, zaproponowana przez bułgarsko-francuskiego filozofa Tzavetana Todorova (1939-2017), który ze względu na kontakty z tubylcami wyróżnił następujące typy podróżników: asymilatora, czerpiącego korzyści, turystę, impresjonistę, asymilanta, egzotyka, wygnańca, alegorystę, pozbawionego złudzeń i filozofa. Za Geertem Hofstedem (1928-2020) natomiast Autorka zauważyła, że „turystyka [...] jest «najbardziej powierzchowną formą kontaktów międzykulturowych»” [s. 68; por. s. 206]. Mimo że w przypisie [nr 164, s. 63] pojawiła się wzmianka o Ryszardzie Kapuścińskim, to Badaczka nie „podążyła za jego myślą” odnośnie fascynacji i zainteresowań Innym, dzięki którym „odkrył” on filozofię dialogu. Autor *Cesarza*, odbierając tytuł doktora *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego, powiedział: „Spotkanie z Innym Emmanuel Levinas nazywa «wydarzeniem», nawet – «wydarzeniem fundamentalnym», to najważniejsze doświadczenie, najdalej sięgający horyzont. Levinas, jak wiemy, należy do grona filozofów

dialogików, takich jak Martin Buber, Ferdinand Ebner czy Gabriel Marcel (później do grona tego dołączył i Józef Tischner), którzy rozwinęli ideę Innego – jako bytu jedyne i неповtarzalnego – w mniej lub bardziej pośredniej opozycji do dwóch fenomenów, które pojawiły się w XX wieku, a którymi były narodziny znoszącego odrębność jednostki społeczeństwa masowego i ekspansja niszczycielskich ideologii totalitarnych. Filozofowie ci starali się ocalić największą dla nich wartość – jednostkę ludzką: Mnie, Ciebie, Innego, Innych, od niwelującego wszelką tożsamość człowieka działania mas i totalitaryzmu (stąd upowszechnili oni pojęcie Innego dla podkreślenia różnicy między jednostką a jednostką, różnicy niewymienialnych i niezastępowalnych cech). Był to nurt niesłychanie ważny, nurt ocalający i wywyższający człowieka, nurt ocalający i wywyższający Innego, z którym, jak postulował Levinas, muszę nie tylko stawiać twarzą w twarz i prowadzić z nim dialog, ale wręcz «brać za niego odpowiedzialność» [Kapuściński 2004]. Jeszcze jedna myśl na marginesie rozważań o doświadczeniu i spotkaniu z Innym *vel* Obcym w „wydarzeniu” turystycznym, na którą zwrócił uwagę m.in. Kapuściński: „pojęcie Inny jest najczęściej określane z punktu widzenia białego, Europejczyka. Ale dziś idę przez wieś w górach Etiopii, biegnie za mną gromada dzieci pokazujących mnie palcem, rozbawionych i wołających: Ferenczi! Ferenczi! To znaczy właśnie – obcy, inny. Oto przykład dehierarchizacji świata i jego kultur. Że, o prawda, Inni są inni, ale dla tych Innych to Ja właśnie jestem Inny” [Kapuściński 2004].

W tej części wywodu Autorka, odwołując się do konstruktywizmu w aspekcie rzeczywistości społecznej, wyjaśniła mechanizmy konstruowania doświadczeń z podróży. Posłużyły do tego prace Alfreda Schütza oraz wspólne Petera Ludwiga Bergera (1929-2017) i Thomasa Luckmanna (1927-2016), którzy w ramach socjologii wiedzy – w opozycji do Talcotta Persons (1902-1979) – łączyli komponenty fenomenologiczne z interakcjonizmem symbolicznym. Dwaj ostatni – jak stwierdza Autorka – wnioskowali, że świat społeczny to wynik trzech procesów: eksternalizacji, obiektywizacji i internalizacji. „Świat życia codziennego [...] powstaje w ich [zwykłych członkach społeczeństwa] myślach i działaniach i oraz dzięki tym myślom i działaniom trwa jako świat rzeczywisty” [s. 70]. W strukturze życia codziennego z kolei ważnymi elementami pozostają: czas, świadomość „kolei rzeczy” oraz interakcje z „innym”. W tym kontekście istotne ustalenia dotyczą jednak spraw z przeszłości i doświadczeń minionych, w czym konieczne okazują się mechanizmy zapamiętania oraz zapominania. Wspomnienia zostały przypisane procesowi mającemu miejsce w świadomości, który polega na „zestaleniu – zastygnięciu, zachowaniu w pamięci na stałe” [s. 72].

Po zapoznaniu się z kolejnymi stronami działła Czytelnik nabiera pewności, że po ostatnim na wcześniejszej stronie sformułowaniu „[...] społeczne rozważania na temat pamięci” [s. 73] w kolejnych rozważaniach przywołani zostaną: Maurice Halbwachs (1877-

1945), Pierre Nora, Marian Golka, Barbara Szacka, Jeffrey Olick, Douwe Draaisma, Florian Znaniecki i Williams Thomas, Daniel Lawrence Schacter, Tomasz Maruszewski, Andreas Huyssen i Marcin Król. Tak jest w istocie, gdyż trzeci rozdział zatytułowany „Zaułki wspomnień” został poświęcony teoretycznym rozważaniom dotyczącym „roli pamięci w przywoływaniu, rekonstruowaniu i konstruowaniu wydarzeń, a podstawowym kontekstem, w którym [...] są rozpatrywane], jest teza o społecznym charakterze pamięci” [s. 75]. Orientacje przywołanych – rzecz jasna wybranych, gdyż katalog nazwisk można byłoby znacznie poszerzyć – badaczy wobec pamięci i jej wymiarów: zbiorowej, społecznej, autobiograficznej, wreszcie pamięci jako metafory zostały przedstawione w pierwszym podrozdziale. W przypadku jednak jego tytułu raczej powinien zostać użyty cudzysłów, czyli „Socjologiczne «wariacje» na temat pamięci” [s. 75]. Swoją wywód Autorka kończy konstatacją zaczerpniętą z Halbwachsa, iż wspomnienia jako narracje „są zbiorem rekonstrukcji i konstruktów przeszłości, w których nie ma już pierwotnej żywotności [...] «wygladzają» [one] przeszłość” [s. 81].

W kolejnym krótkim podrozdziale podróż została przedstawiona jako „lajtmotyw refleksji nad pamięcią”. Model Edwarda Brunera narracji przedturystycznych (*pre-tour narrative*), bieżących (*on-tour narrative*) i postturystycznych (*post-tour narrative*) to jedna z atrakcyjnych propozycji do zastosowania w badaniach przygotowań do podróży, relacji z wyprawy, zapisków w trakcie jej trwania oraz pamiętników i opowieści po powrocie. Niemniej jednak Autorka sygnalizuje, że interesują ją również mechanizmy opowiadania konkretnych zdarzeń, co też usiłowali w swoich badaniach zgłębić Lalitha Chandralal i Fredy-Roberto Valenzuela. Zaproponowali oni dziewięć wątków tzw. niezapomnianych doświadczeń turystycznych (*memorable tourism experiences* – MTEs), które zostały w przejrzysty sposób zestawione w tabeli nr 3 [s. 85]. Problem zasygnalizowany przez Badaczkę, iż brak w nich wątków nacechowanych negatywnie, bezsprzecznie wynika z warunkowanego kulturowo stylu narracji [por. s. 84]. Wiele argumentów na to wyjaśnienie znaleźć można w kolejnych rozdziałach o charakterze empirycznym recenzowanej monografii.

Czwarty rozdział, jak wynika z samego tytułu „Wyjazdy turystyczne Polaków w perspektywie historycznej” przedstawia wybrane wątki tej aktywności rodaków Floriana Znanieckiego opuszczających ojczyznę nad Wisłą w celach turystycznych w latach 1956-2013. Zdecydowanie należy zgodzić się z Anną Kopczak-Wirgą „warto [...] przyjrzeć się historii polskich peregrynacji w nieco szerszej, historycznej perspektywie”. Mimo użytego terminu zastanawiający natomiast jest brak informacji i wzmianek o polskich peregrynantach, którzy zmierzali do centrów religijnych m.in. Jerozolimy, Rzymu, Santiago de Compostela. Ten cel wypraw – podobnie zresztą jak i współcześnie – nie eliminował komponentów, które związane są z turystyką zagraniczną. O tym wątku będzie mowa jeszcze niżej.

Ta część pracy – z konieczności wyrywkowa, choć też syntetyczna – daje wgląd w sytuację powojennych dziejów turystyki w Polsce. Pomocne w tym względzie są dane statystyczne przedstawione w postaci tabel i wykresów. Znaczna uwaga została zwrócona na kwestie prawne, instytucjonalne i kulturowo-społeczne w ubieganiu się i wydawaniu paszportów, wiz, kart turystycznych oraz walut i dewiz. „Wyjątkowo niekorzystne dla ubiegającego się o paszport było posiadanie wysokich kwalifikacji zawodowych, wykształcenia. Obecność światłych osób poza granicami kraju (głównie w krajach «burżuazyjnych») postrzegana była jako zagrażająca” – przypomina Autorka [s. 101]. Lata po przełomie 1989 roku zostały zarysowane jako era „turystyfikacji”, przy czym i w tej części dominującymi wątkami są polityka paszportowa oraz „otwarcie polskiej waluty na rynki zagraniczne” [s. 125].

Krótki [s. 137-142] piąty rozdział został zatytułowany „Metodologia na tle wspomnień z terenu badań”. Autorka uzasadniła wybór wywiadu epizodycznego, odwołując się do prac Uwe Flicka i Endela Tulvingera. Natomiast w trakcie przeprowadzania rozmów wspomaganie wywiadów materiałami wizualnymi wyjaśniła, cytując publikacje Marcusa Banksa, Johna Colliera Jr. oraz Malcolma Colliera. Kolejne fazy procesu badawczego zostały zaprezentowane zwięźle i rzeczowo. Warto w tym miejscu zauważyć, że podstawą do kolejnych analiz były przeprowadzone w latach 2011-2013 wywiady epizodyczne z 40 respondentami, natomiast w drugiej części badań pogłębionych wywiadach z wykorzystaniem materiałów wizualnych (fotografii) zdecydowało się wziąć udział 9 osób. W kontekście tematu badań jedna zmienna zwraca szczególną uwagę – miejsce zamieszkania. Rozmówcami byli mieszkańcy województw: opolskiego, śląskiego, dolnośląskiego i małopolskiego oraz kilku z województwa łódzkiego i mazowieckiego.

Ostatnie dwa rozdziały – zdecydowanie najciekawsze i wnoszące najwięcej nowych informacji do wiedzy o turystyce zagranicznej Polaków przed 1989 rokiem – mają charakter empiryczny. Autorka w sposób płynny i ciekawy przedstawiała wynik badań, przywołując odpowiednie fragmenty wypowiedzi swoich rozmówców. Ta część wywodu została wzbogacona o materiały fotograficzne udostępnione przez rozmówców z prywatnych archiwów (łącznie 12 przykładów).

W rozdziale szóstym, pt. „Zagraniczne wakacje doby PRL w biografiiach wojażerów” najpierw odpowiedziano na pytanie: „Po co wyjeżdżaliśmy?” [s. 143]. Zostały zatem wyróżnione motywy podróży: poznawczy, wypoczynkowy, odwiedziny bliskich osób bądź znajomych, turystyka sentymentalna (etniczna), wyjazdy kwalifikowane (sport), wyjazdy służbowe, wyjazdy zarobkowe (podjęcie pracy tymczasowej), wyjazdy handlowe, wyjazdy w celu dokonania zakupów, ucieczka na Zachód [por. s. 144]. Wraz z opowiadanymi motywacjami o wyjazdach handlowych pojawiają się także inne wątki, np. poczucie wstydu i zażenowania „«Polak od Polaka uciekał (...) bo, bo właśnie chyba troszeczkę takiego wstydu

było że, że ci Polacy różnie się zachowują» [s. 154], uzasadnienie niezajmowania się handlem w trakcie wyjazdów, nachalność miejscowych, motyw etażowej, zjawisko kombinowania. Istotnym w tej części spostrzeżeniem jest fakt łączenia, współwystępowania motywów z dominującym elementem handlu, zakupów. Kolejnymi zagadnieniami analitycznymi są: aranżowanie wyprawy, odpowiedź na pytanie „Co się działo na granicach?”, doświadczenie świata odwiedzanego. W pierwszym przypadku uwagę zwracają wspomnienia o konieczności uzyskania pozwolenia na wyjazd i trudnościach – określanych jako „droga krzyżowa” [s. 168] w pozyskaniu paszportu i innych absurdalnych – nie tylko ze współczesnej perspektywy – formalności, m.in. problemy z faktem niewymienialności polskiej waluty. „«Mnie się może chceć, ale nade mną czuwała jeszcze władza. To władza ludowa, która wiedziała, co mi jest potrzebne, czy mi jest potrzebny ten wyjazd, czy mi jest niepotrzebny» [s. 169]. Autorka wskazała konstrukty, jakie ujawniają się w narracjach badanych: wspomnienia o przydziałach i limitach oraz strategię radzenia sobie z przeciwnościami, „fundowanymi” obywatelom przez państwo. W analizach wyszczególnione zostały kwestie wpisujące się w te strategie, np. bagaż, do którego oprócz towarów do handlu w krajach „demoludów”, pakowano – niezależnie od destynacji – żywność „tak by na miejscu nie trzeba było nic kupować” [s. 173]. W tych samych ramach pozostaje zakwaterowanie z „kombinowanymi noclegami” w przypadku wyjazdów indywidualnych, które stawały się „demokratycznym” doświadczeniem „[...] nikogo to nie dziwiło, że tutaj taki profesor zwyczajny [członek PAN, ...], że on śpi z żoną w samochodzie [na parkingu w trakcie wyjazdu do Hiszpanii], żeby zaoszczędzić. To było normalne” [s. 178].

Zastosowany podział kierunków wyjazdów na kraje kapitalistyczne i socjalistyczne przed 1989 rokiem ułatwił Autorce poczynienie dodatkowych spostrzeżeń i wyciągnięcie wniosków z narracji wspomnieniowych badanych. Podobieństwa i różnice dotyczyły elementów zapamiętanych jako pozytywne i negatywne w przekraczaniu granic z kapitalistycznymi i socjalistycznymi krajami europejskimi. Pogłębione analizy wspomnień, w których była mowa m.in. o dostępnych w handlu towarach, estetyce przestrzeni, panujących normach, pozwoliły na ukazanie intersubiektywności świata badanych. Kulturowo-polityczne biegunowe podziały i opozycje (Wschód – Zachód, my – oni) znalazły także element mediacyjny – „kraj funkcjonujący pomiędzy tymi światami” [s. 197] w postaci zapamiętanych pobytów i doświadczeń turystycznych w Jugosławii. W monografii nie brakuje fragmentów, w których przedstawiono zapamiętane cechy, wrażenia z konkretnych krajów odwiedzanych przez turystów, oprócz Jugosławii są to np. Rumunia, Bułgaria, RFN, NRD, Czechosłowacja, Węgry.

Autorka, przedstawiając sposób kreowania pamięci o innych, wyróżniła kluczowe elementy: wspomnienia z obserwacji sposobów zachowania „innego”, wspomnienia o jego sposobach zachowania wobec Polaków oraz wspomnienia konkretnych relacji z nim [por.

s. 207]. Również tutaj podział na mieszkańców krajów Wschodu i Zachodu pozwolił na zaprezentowanie spektrum postaw np. wobec Polaków – od stwierdzeń „[...] patrzyli na Polaków trochę jak na dziwolągów»” [s. 208] po „bliskość kulturową [...] oraz tzw. «słowiańskość»” [s. 213]. W kolejnych rozważaniach podjęto interesujące zagadnienia relacji międzyosobowych i międzykulturowych, wskazując na znaczenie komunikacyjne kompetencji językowych, „oswajanie obcości”, odwołania do wspólnoty doświadczeń. W przedmiocie własnych odczuć i umiejscowienia w konkretnych sytuacjach elementami i motywami powtarzającymi się w wielu wspomnieniach były – jak wskazuje Autorka – w odniesieniu do pobytów w krajach kapitalistycznych: ubóstwo i konstrukt żebraka, skrepowanie towarzyszące ograniczonym możliwościom finansowym, kompleks pochodzenia z gorszej strony podzielonego świata, uczucie obcości. Z kolei we wspomnieniach wyjazdów na Wschód pojawiają się: poczucie luksusu, i „wyższości”, niechęć wobec Polaków. Znakomitymi rozwiązaniami porządkującymi i syntetycznie prezentującymi analizowane kwestie w kolejnych fragmentach pracy – w tym miejscu przywołane dość subiektywnie i jedynie wyrywkowo – są „modele”, czyli graficzne przedstawienia [s. 160, 163, 179, 187, 230].

Z kolei rozdział siódmy pt. „Społeczne definiowanie przemian w podróżach zagranicznych po 1989 roku” stanowi analizę spostrzeżeń rozmówców na temat normalności wyjazdów zagranicznych Polaków po transformacji ustrojowej. Odczuwane przez badanych zmiany zostały wyodrębnione analogicznie do tematów, o których była mowa w odniesieniu do okresu PRL-u: „motywacje podróży zagranicznych; organizacji wypraw i sposób przekraczania granic państwowych; doświadczenia świata, «innego» oraz samego siebie” [s. 233]. Ta część pracy ukazuje dynamikę zmian, jakie rozpoczęły się w polskiej turystyce zagranicznej wraz z przełomem 1989 roku. Wspomnienia badanych zgodnie z założeniami całego przedsięwzięcia badawczego, wpisują się w „rozdwojenie świadomości doświadczenia”, o którym pisał przywoływany w pracy badacz – Roger Abrahams. Wzmianki z jednej strony o wolności, poczuciu wolności, zamianach technologicznych, dostępie do dóbr wcześniej nieosiągalnych, zmianach w systemie walutowym, z drugiej zaś o bezrobociu, problemach w służbie zdrowia i edukacji, niskich zarobkach i pracy poniżej kwalifikacji świadczą o procesie i kryteriach porównywania teraźniejszości z przeszłością i roli tej ostatniej w percepcji *hic et nunc*. Inne dominujące motywy mają Polacy wyjeżdżający za granicę po 1989 roku. Moda na turystykę zagraniczną konotowana jest nawet ze snobizmem, gdy „nie towarzyszy [jej] prawdziwa chęć poznawcza” [s. 241].

W zakończeniu pt. „Transformacja turystycznego świata przeżywanego. Podsumowanie i wnioski” [s. 269-277] Autorka w zwięzły sposób przedstawiła wnioski ze swoich badań i analiz. Przytaczając dwa fragmenty wypowiedzi badanych, powróciła do tytułu monografii, formując ostatni z wielu argumentów w książce uzasadniających tytułową mozaikę wspomnień Polaków z ich wyjazdów turystycznych.

Bibliografia liczy dwieście pozycji, co imponuje nawet, jeśli niektórych kilka tekstów to rozdziały z jednego tomu. Spośród wielu uczonych, których prace korespondują z poruszonymi zagadnieniami, warto w tym miejscu wymienić dwie badaczki: Magdalenę Banaszkiewicz [2012] oraz Annę Wieczorkiewicz [2008]. W zestawieniu bibliograficznym uwzględniono dodatkowo dwadzieścia raportów badawczych, cztery dokumenty urzędowe (rozporządzenie i ustawy) oraz dziewięć innych źródeł (audycje radiowe, artykuły popularne i inne w formie dokumentów elektronicznych) [s. 279-286]. Ostatnim elementem są dwa załączniki w postaci tabel przedstawiających strukturę społeczno-demograficzną oraz zawodową badanej grupy [s. 289-290].

Uważna – w opinii autora tej recenzji – lektura pracy Anny Kopczak-Wirgi pozwala na sformułowanie kilku krytycznych i polemicznych uwag. Po pierwsze, doświadczenia Polaków w przekraczaniu granic zamkniętego i opresyjnego państwa, jakim był PRL, były zróżnicowane w zależności od wielu czynników. Autorka wzięła to rzecz jasna pod uwagę, jednak wydaje się, że zwłaszcza czynnik geograficzny i miejsce zamieszkania turystów z tamtych lat mógł być bardziej wyeksponowany, zarówno w doborze i zwiększeniu liczby badanych o przedstawicieli innych województw, regionów Polski, jak i w analizach ich narracji. W tekście kilkakrotnie mowa jest o zwrotach sytuacji polityczno-ekonomicznej i związanych z tym możliwościach lub ograniczeniach wyjazdów turystycznych. Dobrym rozwiązaniem byłoby podanie wraz z podstawowymi zakodowanymi danymi rozmówcy również daty rocznej wyjazdu zagranicznego, o którym mowa. Dotyczy to tych przytaczanych fragmentów wypowiedzi, w których brak tej informacji w cytacie wypowiedzi.

Po drugie, w części historycznej kilka użytych sformułowań wywołało zaskoczenie. Autorka, pisząc o „drobnym” spowolnieniu szybkiego tempa wzrostu turystyki zbiorowej do krajów bloku sowieckiego, tłumaczy ten fakt w dość eufemistyczny i zawoalowany sposób: „Był to skutek ograniczenia wyjazdów do Czechosłowacji, której sytuacja polityczna (Praska Wiosna zakończona tragiczną w skutkach **operacją Dunaj** [podkr. P. P.]) nie sprzyjała turystyce” [s. 104]. Lepiej jednak wydarzenia nazywać zgodnie z przyjętymi w odpowiednim dyskursie – w tym przypadku historycznym – nazwami. W tym miejscu mowa nie o „bratniej pomocy” – jak radziecka propaganda przedstawiała te wydarzenia – ale o zbrojnej interwencji wojsk Układu Warszawskiego, które 20 sierpnia 1968 roku wkroczyły na teren Czechosłowacji, rozpoczynając największą po II wojnie światowej operację wojskową. Inwazja czy nawet agresja na Czechosłowację miała znaczący wpływ nie tylko na samych Czechów i Słowaków ale także na ich postrzeganie, np. Polaków i relacje z obywatelami państw, których wojska brały czynny udział w wydarzeniach 1968 roku. Zaznaczyć jednak należy, że w dalszej części pracy Autorka, analizując wypowiedzi badanych o Czechach i Słowakach, używa już adekwatnych do wydarzeń określeń [s. 210-211].

Podobnie nie do końca zrozumiała jest daleko posunięta ostrożność Autorki, gdy uzasadnia spadek odsetków Polaków odwiedzających Egipt i Ukrainę. Stwierdza ona bowiem: „Bez wątpienia chodzi o nagłośnione przez media zawirowania polityczne [podkr. P. P.], które obniżają poczucie bezpieczeństwa turysty” [s. 133]. Nie ma wątpliwości, rzecz jasna, co do słuszności wyводу i wpływu poczucia bezpieczeństwa na wybór – nie tylko polskich turystów – ich destynacji turystycznych [Sass 2020; Korstanje 2017]. Niemniej jednak mowa w tym przypadku o nazwane już przez badaczy „zawirowania” nie tylko zresztą polityczne – odpowiednio arabską wiosnę, rosyjską aneksję Krymu oraz wojnę w Donbasie. W latach 2010-2012 protesty społeczne w krajach arabskich – szybko zaczęto określać mianem „arabskiej wiosny”, wskazując na podobieństwo z innymi znanymi z historii protestami, strajkami, rewolucjami, których uczestnicy dążyli do zmiany sytuacji w swoich krajach. Te wydarzenia wpłynęły na sektor usług turystycznych i wybory destynacji turystów z całego świata [por. Avraham 2015]. Faktem też jest trwający od 2014 roku konflikt zbrojny – nazywany też wojną hybrydową [Hajduk, Stępniewski 2015; Wąsowski 2015] – pomiędzy prorosyjskimi separatystami ze wschodu Ukrainy oraz wspierającą ich Federacją Rosyjską a siłami pozostającymi w podległości legalnym władzom w Kijowie [por. Ochmann, Wojaś 2019].

Dyskusyjną kwestią jest także sformułowanie, że po grudniowych protestach 1970 roku „obywatele otrzymali szereg przywilejów” [s. 108]. Podobnie określenie „druga Japonia” [s. 108] pojawia się w kontekście zaciągania kolejnych zobowiązań finansowych przez władze PRL-u, podczas gdy zostało ono użyte przez Lecha Wałęsę na początku lat 80. w związku z perspektywą alternatywnych wobec socjalistycznych rozwiązań społeczno-ekonomicznych [por. Szerszunowicz 2012; Bach-Głowińska 2010, s. 168].

Autorka słusznie stwierdza, że w procesie podtrzymywania, zamazywania lub modyfikowania narracji o pewnych wydarzeniach z przeszłości „niemałą rolę [...] odgrywają media publiczne” [przypis nr 24, s. 79]. Niemniej jednak nie sposób zgodzić się z tym zawężeniem, bowiem również w wielu przypadkach media niepubliczne forsują „własne” narracje, wpisując się we wskazane procesy.

Po trzecie, w analizach wypowiedzi rozmówców zabrakło komentarza o postrzeganiu zróżnicowania mieszkańców konkretnych Republik Radzieckich: Ukraińców, Białorusinów, Litwinów, Łotyszy, Estończyków itd. Dominuje określenie „Rosjanie”, a tylko w jednym zacytowanym fragmencie użyto innego sformułowania „ludzie radzieccy” [s. 213]. Na podział Niemców na mieszkańców Republiki Federalnej Niemiec (RFN) i Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) [s. 213-215] zwrócili uwagę zarówno rozmówcy, jak i Autorka. Podobnie choć już nie tak wyraźnie sprawa miała się ze zróżnicowaniem ludności w ramach Czechosłowacji [s. 209-210].

Po czwarte, w monografii – oprócz przytoczonej informacji o szmuglowaniu publikacji „religijnych i pornograficznych” [s. 122] oraz kategorii celu wyjazdu i danych w tabeli nr 8 [s. 131] – brak wzmianek o wyjazdach turystycznych, których komponentem byłaby religia, wiara. W periodyzacji dziejów turystyki dodatkową przyczyną zainteresowania Polaków Włochami wydaje się być 1978 rok i pontyfikat Jana Pawła II (1920-2005). Ten wątek rozważań i analiz sugerował udział w badaniach księdza (w domyśle duchownego Kościoła rzymsko-katolickiego) oraz analiza rynku usług turystycznych. Zwłaszcza w II połowie lat 80. XX wieku pretekstem do wyjazdów z Polski właśnie w tym kierunku były organizowane pielgrzymki.

W warstwie literackiej monografia została przygotowana bardzo dobrze, choć występują drobne usterki stylistyczne w postaci np. nagromadzenia sformułowań [s. 27], kolokwializmów „można pokusić się” [s. 116, por. s. 275], błędy literowe – z zauważonych np. „(questioning gaze)” [s. 83], „czesłowski” [s. 211], czy interpunkcyjne, np. „50. rok życia” [s. 230], brak przecinków [s. 226].

Zauważono też niekonsekwencję stosowania normy ortograficznej w pisowni tytułów czasopism – powinno być: „Dzieje Najnowsze” [s. 90] – ten tytuł poprawnie zapisany w zestawieniu bibliograficznym [s. 283], „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” [s. 111, 283], „Prace Komisji Geografii Przemysłu” [s. 127, 285].

W co najmniej dwóch przypadkach warto było utworzyć przypisy: wyjaśniający wzmiankowaną przez rozmówcę – zapewne nauczyciela akademickiego – teorię Festingera [s. 212], czyli dysonansu poznawczego oraz rozwijający skrót we fragmencie „do dawnych KDL-i tak zwanych” [s. 243] – zapewne mowa o krajach demokracji ludowej, częściej nazywanych „demoludami” [s. 90, *passim*]. Przypis biograficzny natomiast powinien zawierać daty „(1913-2001)” [przypis nr 87, s. 107]. Tekst Blumera opublikowano w antologii *Współczesne teorie socjologiczne*, t. 1, wybór i oprac. A. Jasińska-Kania, L. M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski, red. Ł. Żebrowski – nie jak podano t. 2 [s. 61, 279]. Taki też zapis antologii jak powyżej [por. s. 27, 285] powinien być ujednolicony także w opisie tekstów: Ralpa H. Turnera [s. 62, 284] i Jerzego Szackiego (tutaj – t. 2) [s. 28, 284].

Jako istotne niedopatrzenie redakcyjne należy uznać brak w większości opisów bibliograficznych nazwisk autorów tłumaczeń cytowanych prac. Uwzględniono ich jedynie w przypadku cytowanych prac takich autorów jak: Pierre Nora [s. 10], Alfred Schütz [s. 32], George Ritzer [s. 48], Douwe Draaisma [s. 77]. Biorąc pod uwagę zarówno badania językoznawców i ich ustalenia dotyczące roli i znaczenia przekładu, jak i socjologiczne postulaty związane ze współczynnikiem humanistycznym, dostęp do twierdzeń cytowanych autorów i „podążanie ich myślą” obarczone są wyborami tłumaczy danego języka. Również kulturowa norma „oddać, co się komu należy” wymaga podania tych danych, zwłaszcza w dyskursie naukowym. Z tych powodów warto uzupełnić te informacje, wskazując autorów

przekładów, w wielu przypadkach również znakomitych uczonych, m.in. antropologów, filologów, filozofów, socjologów. W parach podano autorów prac oryginalnych i polskich tłumaczy, we wszystkich poniższych przypadkach dotyczy również zestawienia bibliograficznego: Dean MacCannell – Ewa Klekot i Anna Wieczorkiewicz [s. 13, 240]; Victor T. C. Middleton – Mirosław Nalazek [s. 16, 152]; Lionel Casson – Agnieszka Flasińska i Maria Radlińska-Kardaś, tutaj też wstęp i redakcja naukowa Tadeusz Kotula [s. 19]; John Urry – Janusz Stawiński [s. 22; 146]; Jean-François Lyotard – Jacek Migasiński [s. 28]; Edmund Husserl – Danuta Gierulanka, wstępem poprzedził Roman Ingarden [oba wydania: s. 29, 32]; Max Weber – Dorota Lachowska, Wilhelm Dilthey – Grzegorz Sowinski, który też wybrał fragmenty [s. 45, 187] oraz opracowania i posłowie Elżbieta Paczkowska-Łagowska [s. 45]; Edward M. Bruner, Roger D. Abrahams, Bruce Kapferer – Ewa Klekot, Agnieszka Szurek [s. 45-46, 234]; John Urry – Alina Szulżycka [s. 50]; Herbert Blumer – Dariusz Niklas [s. 61]; Ralph H. Turner – Mirosława Marody [s. 62, 222]; Jürgen Bolten – Bolesław Andrzejewski [s. 62]; John Stewart – Jacek Suchecki i in. [s. 62, 209, 260]; Zygmunt Bauman – Jerzy Łoziński [s. 63, 213]; Georg Simmel – Małgorzata Łukasiewicz a wstępem opatrzył Stefan Nowak [s. 63]; Geert Hofstede – Małgorzata Durska [s. 68, 206]; Peter L. Berger i Thomas Luckmann – wraz ze słowem wstępnym Józef Niżnik [s. 69, 217, 247]; Peter L. Berger – Janusz Stawiński [s. 73]; William I. Thomas i Florian Znaniecki – Irena Wyrzykowska [s. 77]; Daniel L. Schacter – Ewa Haman, Joanna Rączaszek [s. 78]; Maurice Halbwachs – Marcin Król [s. 81, 222]; Montesquieu – wstępem opatrzył Tadeusz Żeleński-Boy [s. 90]; Uwe Flick – Paweł Tomanek [s. 137]; Marcus Banks – Paweł Tomanek [s. 138]; David Silverman – Małgorzata Głowacka-Grajper, Joanna Ostrowska i wprowadzenie Krzysztof Tomasz Konecki [s. 139]; Norman Davies – Elżbieta Tabakowska [s. 197].

W powtórzeniach zapisów bibliograficznych w przypisach nie wszędzie zastosowano skróty w postaci: „tenże” [np. s. 36-39; 42-43; 97-98] oraz „tamże” [np. s. 119]. W pracy brakuje wykazu skrótów, stąd niektóre z nich nie są rozwinięte, m.in. PZPR [s. 91, *passim*], CSRS [s. 96], KC PZPR [s. 107, *passim*], BP [s. 115], POP PZPR [s. 117, choć por. s. 96], MS [s. 97], KDL [s. 243] inne natomiast zostały wyjaśnione w przypisach, jak np. KW MO [s. 102], lub w tekście, np. ZMS [s. 95].

Elementami, które powinny znaleźć się w tak pożytecznej publikacji naukowej, są: indeks osobowy – z uwagi na bogaty dobór literatury, spisy tabel, wykresów i modeli – w celu łatwiejszej orientacji oraz streszczenie w języku angielskim (*Summary*) – w celu informacji o badaniach uczonych z ośrodków naukowych poza Polską. Ostatni fragment monografii „Transformacja turystycznego świata przeżywanego. Podsumowanie i wnioski” [s. 269-277] znakomicie nadaje się do tłumaczenia na język angielski i/lub niemiecki. Być może uwagi te znajdą zastosowanie w przygotowaniu wersji elektronicznej monografii przed udostępnieniem jej w repozytorium.

Konwencja recenzji wymaga, by w konkluzji jej autor wskazał potencjalnych czytelników, którzy nie tylko powinni zwrócić uwagę na prezentowaną pozycję, ale też z różnych istotnych powodów zapoznać się z nią. Istotnie praca Anny Kopczak-Wirgi to lektura przydatna dla studentek, studentów, doktorantek i doktorantów, którzy zamierzają prowadzić badania empiryczne w obszarze nauk społecznych i humanistycznych. Wątki pokazujące warsztat badacza od kulis – stosując Goffmanowską metaforę – będą dla tych odbiorców szczególnie przydatne. Z monografią opolskiej Badaczki z pewnością powinni zapoznać się osoby zainteresowane różnymi wymiarami turystyki: jej dziejami, przemianami, mechanizmami, organizacją i zarządzaniem, motywacjami, doświadczeniami i spojrzeniami turystycznymi, narracjami czy wreszcie geografiami i patologiami. Książka znajdzie zapewne uznanie wśród tych, którzy śledzą źródła i ewolucję różnych typów turystyki: masowej i indywidualnej, poznawczej, wypoczynkowej, kwalifikowanej, zdrowotnej, biznesowej, w szczególności kulturowej. Warto w tym miejscu podkreślić wszakże, że jest to znakomita lektura dla wszystkich tych, którzy mają w swojej biografii zarówno doświadczenie jakiegokolwiek podróży zagranicznej odbytej przed 1989 rokiem, jak i tej, która nie mogła wówczas dojść do skutku, „bo nie” – ponieważ jakaś osoba „była panem życia i śmierci. Ona decydowała o tym, kto ma jechać i gdzie [...] Ona powiedziała: «Nie pan (imię) nie pojedzie, pojedzie tamten»” [s. 167]. Dla tych czytelniczek i czytelników praca Anny Kopczak-Wirgi to intelektualny bodziec nie tylko do „sentymentalnej podróży w przeszłość” [s. 142] ale też do poszerzonych o zastosowane analizy osobistych wspomnień oraz powód do refleksji nad tytułową innością i normalnością. Punktem odniesienia w dystynkcji i definicji owej „normalności” jest – demonizowany przez cały PRL, a w niektórych środowiskach również współcześnie – Zachód, rozumiany jako demokratyczne kraje Europy Zachodniej i zachodni krąg kulturowy, rozdzielony murem berlińskim i „żelazną kurtyną”. Normalność kojarzona jest z wolnością – nie tylko w swobodnym przemieszczaniu, ale też w wyrażaniu własnych opinii, poglądów, przekonań i – *last but not least* tolerancją. W tym kontekście nie sposób w trakcie lektury – nie tylko siódmego rozdziału – nie czynić porównań do współczesnych europejskich i globalnych uwarunkowań. Z analizą mozaiki wspomnień Polaków z ich doświadczeń turystycznych przed transformacją systemową przełomu lat 80. i 90. XX wieku powinny zapoznać się przeto osoby, dla których łatwość wszelkiego typu migracji to norma i oczywistość – ograniczona w ostatnim czasie jedynie względami epidemicznymi. Warto, by ta grupa czytelniczek i czytelników w sposób krytyczny, wyciągając wnioski z przeszłości, m.in. w kontekście prób autorytarnego narzucania kryteriów „normalności”, zapoznała się z opiniami, marzeniami, trudnymi a niekiedy absurdalnymi sytuacjami rozmówców, których wolność ograniczały nie tylko granice państwa, ale także, czy może przede wszystkim nieczytelne procedury, przynależność partyjna lub raczej jej brak oraz niczym nieskrępowana arbitralność decydentów różnego szczebla władzy.

Bibliografia:

- Aini W., Hayatunnufus H., 2019, *Implementation of the Module Development Program for the Increase of Tourism Awareness for Souvenir Merchants in Bukittinggi City*, „Journal of Nonformal Education”, Vol. 5, No. 2, s. 174-182
- Avraham E., 2015, *Destination Image Repair During Crisis: Attracting Tourism During the Arab Spring Uprisings*, „Tourism Management” Vol. 47, s. 224-232
- Bach-Głowińska J., 2010, „Next Japan” in Planning, „Czasopismo Techniczne. Architektura”, z. 4, s. 159-194
- Banaszkiewicz M., 2012a, *Dialog międzykulturowy w turystyce: przypadek polsko-rosyjski*, Kraków
- Banaszkiewicz M., 2012b, *Przewodnik turystyczny. Szkic semiotyczny o podróży wyobrażonej do Rosji*, „Politeja”, nr 19, s. 453-491
- Banaszkiewicz M., 2012c, *Pamiętki turystyczne – miniatura czy karykatura dziedzictwa narodowego?*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, nr 12, s. 167-178
- Banaszkiewicz M., Wiącek E., 2015, *Pluszowe smoki, papalia, ciupagi i Żyd z pieniążkiem*, [w:] *Semiotyczna mapa Małopolski*, red. E. Wiącek, Kraków, s. 457-497
- Borkowski K., 2019, *Triangulacja subiektywnych odczuć osób wypoczywających w Krakowie w aspekcie poczucia bezpieczeństwa osobistego podczas rekreacyjnego pobytu w destynacji*, Kraków
- Boyer M., 1972, *La Tourisme*, Paris
- Buczkowska-Gołąbek K., Herbiak K., 2016, *Kuchnie świata jako atrakcja turystyki kulinarnej dla Polaków w Polsce w kontekście trzech czasów podróży*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, s. 145-161
- Duda A., 2020, *Turysta wobec porzuconego dziedzictwa Czarnobylskiej Strefy Wykluczenia*, Kraków
- Filipowska S., 2012, *Starożytne piękno i turecka brzydota na przykładzie szablonowości opisów pierwszego wrażenia na widok Stambułu w świetle dziewiętnastowiecznych polskich relacji z podróży na Wschód*, „Źródła Humanistyki Europejskiej. Studia ad Fontes Humanitatis Europaeae Pertinentia”, t. 5, s. 31-48
- Gaižutytė-Filipavičienė Ž., 2020, *Jewish heritage in the creative cities of Central and Eastern Europe: Tourism, technologies and prosthetic memory*, „Creativity Studies”, Vol. 13, No. 1, s. 41-52
- Gromko B., 2018, *Interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji a polityka Włoskiej Partii Komunistycznej*, „Prace Historyczne”, nr 1, s. 123-134
- Haber G., 2006, *Rzeczpospolita Polska i Republika Czeska – wzajemna współpraca kiedyś i obecnie*, [w:] *Śląsk Opolski i Opawski w Unii Europejskiej*, red. A. Drosik, Opole, s. 107-115
- Hajduk J., Stępniewski T., 2015, *Wojna hybrydowa Rosji z Ukrainą: uwarunkowania i instrumenty*, „Studia Europejskie” (Centrum Europejskie Uniwersytetu Warszawskiego), nr 4, s. 135-151
- Hesp A., 2010, *Writing the Camino: First-Person Narratives of the Camino de Santiago, 1985-2009*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in The University of Michigan, http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/78867/ahesp_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y [09.10.2015]
- Kapuściński R., 2004, *Spotkanie z Innym jako wyzwanie XXI wieku*, Kraków
- Kapuściński R., 2006, *Podróże z Herodotem*, Kraków
- Klimczyk B., Zwolińska M., 2017, *Oryginalne i zwyczajne pamiątki z Łodzi sposobem na zachowanie wspomnień z podróży*, „Warsztaty z Geografii Turyzmu”, nr 1, s. 55-62
- Korbiel K., 2016, *Przejawy zachowań naśladowczych wśród uczestników forum dyskusyjnego o tematyce turystycznej*, „Folia Turistica”, nr 40, s. 99-118
- Korstanje M.E., 2017, *Introduction to Tourism Security: Tourism in the Age of Terrorism*, [w:] *Handbook of Research on Holistic Optimization Techniques in the Hospitality, Tourism, and Travel Industry*, ed. V. Pandian Vasant, M. Kalaivanthan, Hershey PA, s. 208-226
- Koturbasz B., 2009, *Multimedialne podróżopisarstwo czyli narodziny travelebrity*, „Panoptikum”, nr 8, s. 117-124
- Kowalska U., 2014, *Tak vás tu máme bratři z krve Kainovy... Rok 1968 w czeskiej świadomości literackiej, historycznej oraz kulturowej*, „Bohemistyka”, nr 2, s. 144-184

- Kramar R., 2019, *Na czym polega różnica między bratnią pomocą a agresją? Sowiecki dowcip polityczny o agresji przeciwko Czechosłowacji w 1968 r.*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej”, nr 12, s. 63-78
- Marschall S., 2015, *Touring memories of the erased city. Memory, tourism and notions of 'home'*, „Tourism Geographies”, Vol. 17, No. 3, s. 332-349
- Morozova I., 2016, *Blog podróżniczy jako przestrzeń dla kreowania i komunikowania wzorców podróży*, „Folia Turistica”, nr 40, s. 119-133
- Niemczyńska A., 2019, *Pamiątka z podróży – artefakt czy bezwartościowy śmieć? O kulturotwórczej roli pamiątki z podróży*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 21-33
- Ochmann P., Wojas J., 2019, *Prawne aspekty konfliktu zbrojnego na Ukrainie jako przykładu wojny hybrydowej*, „Studia Prawnicze i Administracyjne”, nr 1, s. 15-23
- Owsianowska S., 2014, *Stereotypes in tourist narrative*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, s. 103-116
- Pasko A., 2005, *Świat sportu wobec interwencji państw Układu Warszawskiego w Czechosłowacji w 1968 r.*, „Dzieje Najnowsze”, nr 3, s. 83-95
- Plichta P., 2016a, *“We Were Like Pilgrims From the 12th Century. This Is Something! I Do Not Praise, I Appreciate It”. Camino de Santiago in The Memories of Polish Peregrinos*, „Człowiek i Społeczeństwo”, Vol. 41, s. 189-207
- Plichta P., 2016b, *Camino Francés – jeszcze pielgrzymka czy już turystyka? Próba odpowiedzi na podstawie wspomnień polskich caminowiczów*, „Folia Turistica”, nr 39, s. 265-294
- Plichta P., 2017a, *Elementy kultu św. Jakub w wybranych narracjach polskich pielgrzymów do Santiago de Compostela*, [w:] *Dziedzictwo religijne i kulturowe Drogi św. Jakuba – w 30. rocznicę uznania szlaku za pierwszy Europejski Szlak Kulturowy*, red. P. Roszak, F. Mróz, Ł. Mróz, Kraków, s. 223-241
- Plichta P., 2017b, *Filozofia (i) Camino de Santiago w relacjach Marka Kamińskiego z pielgrzymki*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, s. 19-34
- Plichta P., 2018, *Camino de Santiago w przestrzeni wirtualnej (wybrane aspekty internetowych materiałów polskojęzycznych)*, [w:] *Duchowość i przestrzeń w kontekście Camino de Santiago*, red. P. Roszak, F. Mróz, Ł. Mróz, Kraków, s. 221-252
- Plichta P., 2020, *„Sacrum” przeżywane na Camino de Santiago w narracjach polskich caminowiczów*, [w:] *Pogranicza sacrum w medium literatury*, red. D. Kalinowski, E. Czeladka, Słupsk, s. 165-187
- Przeclawski K., 1997, *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*, Kraków
- Řehák M., 2014, *Mediální obraz okupace Československa v roce 1968 v dobovém polském tisku*, diplomová práce: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra středoevropských studií, Praha
- Sass E., 2020, *The Impact of Eastern Ukrainian Armed Conflict on Tourism in Ukraine*, „GeoJournal of Tourism and Geosites”, Vol. 30, No. 2 supplement, s. 880-888
- Sthapit E., Björk P., 2019, *Relative contributions of souvenirs on memorability of a trip experience and revisit intention: a study of visitors to Rovaniemi, Finland, Scandinavian*, „Journal of Hospitality and Tourism”, Vol. 19, No. 1, s. 1-26
- Szczepkowska E., 2013, *„Grand Tour” XXI wieku – o blogach z podróży*, „Prace Literaturoznawcze”, nr 1, s. 101-111
- Szerszunowicz J., 2012, *Connotations and Schemata in Phraseology (on the example of the Polish unit druga Japonia)*, [w:] *Aspects of English Studies in the 21 Century. Linguistic and Cultural*, eds. A. Inoue, T. Kanzaki, Tokyo, s. 398-427
- Wałęciuk-Dejneka B., 2016, *Kobiecie doświadczenie drogi: „ja” w podróży. Rozważania na podstawie Wspomnień Anny Dostojewskiej*, „Prace Literaturoznawcze”, nr 4, s. 99-113
- Wąsowski K., 2015, *Istota i uniwersalność rosyjskiego modelu wojny hybrydowej wykorzystanego na Ukrainie*, „Sprawy Międzynarodowe”, nr 2, s. 39-56
- Wiech S., 2017, *Podróż na Syberię w świetle wspomnień Floriana Bohdanowicza*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku”, nr 17, s. 127-144
- Wieczorkiewicz A., 2008, *Apetyty turysty. O podróżniczych kontaktach ze światem*, Kraków

- Zabawa K., 2009, *Fenomen pielgrzymek do Santiago de Compostela w najnowszych polskich relacjach i badaniach*, „Rocznik Wydziału Pedagogicznego Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej Ignatianum w Krakowie”, s. 221-231
- Zare S., 2019, *Remembering*, [w:] *Tourist Behaviour. The Essential Companion*, ed. P. L. Pearce, Cheltenham–Northampton, s. 322-346